

- Усп.зб.** Успенский сборник XII – XIII в. / Изд. подготовили О.А. Князевская, В.Г. Демьянов, М.В. Ляпон. Под ред. Коткова. – М.: Наука, 1971. – 770 с.
- 1073 Изб.** Изборникъ великаго князя Святослава Ярославича 1073 года. Съ греческимъ и латинскимъ текстами. Съ предисловіемъ Е.В. Барсова и запискою А.Л. Дювернуа. – Б.м. – Б.р. – Предисл. I – XXV, Записка I–32, Съборъ I–184.

*Олена Карчевська\**

Національний авіаційний університет (Київ)  
УДК 161.2.81'373.42

### СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ЛЕКСИКА У МОВІ ПРОЗИ Б. АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА

*У статті висвітлено текстотвірну роль суспільно-політичної лексики як складника індивідуально-авторського стилю Б. Антоненка-Давидовича*

Оскільки Б. Антоненко-Давидович був не просто свідком, а й активним учасником буремних подій перших десятиліть ХХ ст., революція, громадянська війна в Україні стали для нього осмисленими за законами стилістики художньої прози реальними подіями сучасності. Тому однією з активних лексико-тематичних груп його індивідуально-авторського словника стала *суспільно-політична лексика*.

Історико-революційна, з сучасного погляду, тематика творів Б. Антоненка-Давидовича визначається за функціональним навантаженням тих груп лексики, що мають стилістичну кваліфікацію „книжність”. Як відомо, з поняттям книжного в сучасній літературній мові співвідносяться елементи наукового, офіційно-ділового, публіцистичного стилів. Книжні елементи (слова, звороти, кліше) в художньому стилі „використовуються не тільки для відтворення дійсності, фактів реального життя, але і з спеціальною стилістичною настановою: створювати художньо переконливі образи, давати виразну характеристику персонажів, влучну і дотепну оцінку якогось явища” [1: 30].

Сучасність словника мови прози Б. Антоненка-Давидовича 20 – 30-тих рр. ХХ ст. полягала у його відповідності загальномовному процесу неологізації складу суспільно-політичного лексикону під впливом екстра- та інтралінгвальних чинників, одним із яких є революційні події. Саме з ними засоційоване функціонально-стилістичне навантаження нижченаведених груп книжної лексики, об’єднавчим поняттям яких є слово-історизм (з погляду сучасності) *революція*.

Це ключове слово по-різному вводиться у текст. В одних випадках – це об’єктивно-повістева конкретизація часу описуваних подій з властивою розмовно-нейтральному стилю „неточністю датування”. Пор. вислови *за рік до революції; зорі світили до революції і світитимуть вічно; „Раніш, до революції, в місті сонно жили напрочуд живучі ледачі люди”*<sup>1</sup>.

З іншого боку, письменник активно використовує образно-виражальні властивості дієслів, що в сполученні з іменником *революція*, утворюють книжні метафоричні, персоніфіковані вислови:

\* © О. Карчевська, 2006

<sup>1</sup> Тут і далі цит. за виданням: Антоненко-Давидович Б. Твори у 2-х томах. – К.: Наук. думка, 1999. – Т. I.

а) із значенням „впливати”: „**Революція позначилася в її житті насамперед тим, що їх переселили**”; „**Як усе ж таки змінила людей революція!**”; „**Але революція зачепила й кладовище**”;

б) із значенням „порушувати лад”: „**А все перевернула революція – пропало триста карбованів у оцадниці**”;

в) із значенням „видавати різкий, несподіваний звук”: „**ювілею свого Василь Григорович так і не справить, бо коли стукнуло 25 років – **гримнула революція****”; „**Але Жорж знав: ця думка народилася у ньому одразу, як **вибухнула революція****” і под.;

г) із значенням „швидко з’являтися”: „**І раптом з далеких країв, через тисячі несходимих верст до міста **влетіла революція****”.

Третій тип функціонування лексеми *революція* – це перифрастична образна заміна ключового поняття символічними (темпоральними, нумеральними) виразами, наприклад, *Жовтень, 1917*: „**Адже за цими Попельначенками, Кричевськими і Дружининими позаду стоїть Спартак, Монстер, Сибір, каторга, страйки і **Жовтень****”.

*Революція* в уяві письменника асоціюється з символом праці – *плугом (велетенський незримий плуг, що вперто оре останні облоги минулого)*”, зі стихіями – *хвиля* („*Піна, уступи й хвилі порогів революції*”), *буря, хмари, шторм, хуртовина* („*І його життя – то тиха затока серед **шторму революції***”; *цикли світових хуртовин; хмари ливневої бурі*).

Лексему *революція*, а також її вторинні контекстуальні номінації, письменник об’єднує в асоціативно-образні ряди з назвами соціальних і суспільно-політичних явищ, як-от: „*Коли він запально вимовляв „**революція**”, „**народ**”, „**свобода**”, не вірилось, що через ці зубки серйозно могли вилітати такі слова*”; „*Чи ж таки справді була велика **буря – вогонь, мор і голод, чи тільки наснилось?***”.

Мовній стилістиці Б. Антоненка-Давидовича властиві й книжні образні, дефініцій-перифрази ключового поняття, що є авторськими сентенціями, а саме: „*І здавалось, що **революція** – це не тільки масовий людський рух, заколот, натовп, барикади, ні, це жива, фізична істота, що витає над визволеною країною*”; „*Так, **революція** – це страшна катастрофа, коли стають безвладні й безсилі всякі закони, звичаї, мораль і наркоміст на поверхню спливає і панує примітив*”. Такі дефініції можна розглядати як різновид асоціативного ряду зі стрижневим словом-образом *революція*.

Художній образ *революції* створюють епітети-персоніфікації, що надають йому містичності, оживлюють реалію, уподібнюють її жінці: молодій за віком, жвавій: „*Так, це тільки революція розплющила тобі очі, **бурхлива, молода революція!***”; „*Вона [революція – О. Б.] прийшла патріархальними нашорошеними вулицями **зухвала, безтурботна й трохи п’яна***”; „*Вона [революція – О. Б.], як **вразлива, чарівна жінка, що всіх любить і нікого не зраджує, вона **присутня** для всіх і вона **цнотливіша** над усіма, вона зовсім, зовсім **гола**, як богиня з грецької міфології***”.

Публіцистичної конкретності, документалізму надають образів *революції* епітети епічного характеру: *велика безкровна революція; бездонна революція*; мчала в щасливу барвісту будучину *прекрасна революція*. Ті ж означення, що вжиті в лапках – саркастичної експресії: „*Ні, такі є щось смертельно отруйне в цій „**безкровній російській революції**”*”.

У контексті трактування соціальної революції як докорінного перевороту, глибоких якісних змін у розвитку явищ природи, суспільства або пізнання, в коло аналізованого ЛСП втягаються численні *групи суспільно-політичної лексики*. Передусім це *назви суспільних класів*, тобто груп людей, об’єднаних за своїм суспільним становищем і спільністю інтересів, за роллю в організації праці [2: 174]. На сьогодні слово *клас* – застаріле поняття, але в період мовотворення письменника належало до розряду актуальної лексики. У мові прози Б. Антоненка-Давидовича знайшло відображення соціальне розшарування суспільства, що позначають лексеми: *буржуа (буржуазія),*

інтелігент (інтелігенція), кооператор, кулак (просторічне: літ., іст. „куркуль” [2: 111]), купець, міщанин, пролетар (пролетаріат), робітник (робітництво), селянин та ін., пов'язані опозитивними відношеннями: „– *Фабрики й заводи, а також земля належать у нас не українцям, український народ не має своєї буржуазії, він є селяни й робітники, що працюють на чужинців*”, „*Справді, робітництво зацікавилось суперечкою і задні почали тиснути на передніх, щоб ближче бути коло трибуни*”; „*Уся біда в тому, що ми, робітники й інтелігенція, не знаємо ще один одного*”.

Стосовно соціально-класової невизначеності Б. Антоненко-Давидович вживає властивий періоду його творчості вираз *декласований елемент*: „*Положим, – подумав Мара, – він зовсім не такий уже простак, як воно спочатку здається; це просто справжній декласований елемент*”. У такому самому значенні вживається розмовно маркована лексема куховарки: „*скрізь ці сп'янілі, нахабні очі солдат і куховарок, і вся маніфестація*”.

Одне з центральних протиставлень в аналізованих текстах – це *буржуазія – пролетаріат* („*Переїшов до політичних питань і що ж: буржуазія – пролетаріат, більшовики – меншовики, і – хоч би слово про Україну*”); *буржуазія – трудящі* („*Ось уже п'ять хвилин він доводить на усі сторони, що немає українських капіталістів, поміщиків, що український народ роззубив на шляхах історичного поневіряння свою буржуазію і тепер це – нація тільки трудящих*”); *селяни – інтелігенти* („*Тоді нерішуче, як до краденого, боязко поглядаючи на інтелігентів, селяни простягли до блюдець знесилені, задубілі руки*”). Опозитивістувє для показу реального соціального розшарування суспільства, а й переводить її у сферу внутрішньо психологічну, використовує конотацію лексики для посилення відчуття антагонізму. Пор.: „*Якого чорта лине це все до голови? Що батько був дрібним буржуа – це так.. Я ненавиджу його за те, що він був мій батько*”; „*А вони собі сплять, а вони собі сплять.. Просто как будто буржуазія яка-небудь!*”; „*Данило Степанович, вроді сказати би, й чоловік нічого, настоящий, а тільки що – буржуй*”. У такій самій стилістичній функції використовує письменник негативно конотовану розмовну назву *непманка*: „*Уставай, Палю. Дивіться на неї – якою непманкою розляглася, га!*”.

Б. Антоненко-Давидович не вдається до епітетних образних оцінок цих реалій, а підкреслює за допомогою поодиноких означень: істинність соціального статусу особи („*Він – справжній пролетар*”); національну ідентичність персонажа („*Промовець почав уцигливо іронізувати із зрусифікованості Харитоненків і доводити, що українська буржуазія є*”); *російський пролетаріат, російський робітник, польська буржуазія* і т. ін.

Стилістична манера прозаїка виявилася у використанні контекстуальних синонімів – аксіологічних заміників назв суспільних класів, як-от: „*Адже фактично він був тоді пролетар, а Кость хоч і несвідомий, але визискувач*”; „*Сіряки [селяни – О.Б.] заворушилися на стільцях, під столом грузько зачовгали, переминаючись, грубезні селянські чоботи*”.

Однією із найактивніших назв цієї групи лексики є *інтелігенція (інтелігенти)*: „*Хай за їхньою теорією я – „дрібнобуржуазна інтелігенція*”; „*Цей фатум російської інтелігенції, що одірвалася від народного пня*”; „*Група місцевої української інтелігенції просить дозволити їй видавати безпартійний журнал*”. Публіцистичність, книжність відзначених епітетів протиставляється зниженим, саркастичним оцінкам, що дають прикметники *маніжний, мириавий, нікчемний*, напр.: „*Далебі, життя збудовано далеко простіш, ніж це морочить собі й іншим голову маніжна інтелігенція*”; „*Євгенові вдалось це за якийсь компроміс, за пристосування до тих мириавих, нікчемних інтелігентів*”.

Таку саму експресію передають розмовні варіанти лексеми *інтелігент* із суфіксами -*цин*-, -*ик*-: „Не тікай від того, що болить тобі, що складне й незрозуміле. Це *інтелігентщина*”; „Ти, крім того, ще й *інтелігентник*. Ось воно що”.

Негативну конотацію має й лексема *міщанин* (*міщанка*), що стає синонімом малоосвіченості, соціальної байдужості, пор.: „Я знаю, що – істит, а хіба ти думаєш, що мені не цікаво бути на іститі? Хіба я така вже *міщанка*”; „Тому, що тоді вона була просто *Надею*, вона була нареченою, а тепер вона була б „*міщанкою*”, „*баластом*”, „*безпартійною*” „*сволоччю*”; „Він .. малював собі розпуку й горе допіру покинутих *міщан* – і це давало йому *злісну втіху*”. Малочастотні назви *купець* / *кучуха* – це знаки „старого”, дореволюційного, соціально-класового розшарування в суспільстві: „його *сестра*, що колись була мені рідною *тіткою*, – *вдруге* *замужем* за *вихрестом-купцем*”.

Наведені міркування переконливо підтверджують стилістичну домінуючість суспільно-політичної лексики як складника індивідуально-автоського словника Б. Антоненка-Давидовича.

#### Література

1. Мова і час. – К., 1977.
2. Словник української мови: В 11 т. – К., 1971 – 1980.

Дмитро Лісничий\*,  
НПУ імені М. П. Драгоманова (Київ)  
УДК 811.161.2'37

### СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ЛЕКСИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ ДЕНДРОНІМІВ І МОДЕЛІ ЇХ ДЕФІНІЦІЙ

(НА МАТЕРІАЛІ “СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ” В 11-ТИ ТОМАХ)

У дослідженні визначено семантичну структуру лексичного значення 317-ти дендронімів зі “Словника української мови” в 11-ти томах (СУМ), проаналізовано 10 інтегральних і 91 диференційну семи, що характеризують усю деревну рослину та її частини (стовбур і деревину, кору, крону, гілки та пагони, кореневу систему, листя, квітки, плоди та насіння). У прийомах визначення дендронімів у сучасних тлумачних словниках відобразилася троїста належність назв деревних рослин: до системи загальноживаної лексики (власне лінгвістичний фактор), до ботанічної термінології та класифікації, а також до агрономічної класифікації, підказаної господарським досвідом людини (екстралінгвістичні фактори).

Виділення в дендронімі сем здійснюється шляхом зіставлення його з іншими назвами деревних рослин, які мають з ним семантичну спільність. Компонентний аналіз дендронімів, суть якого полягає в розщепленні значення слова на складові компоненти, за якими лексичні одиниці різняться між собою або об'єднуються, відрізняються від інших способів опису семантики слова своєю економічністю, компактністю та зручністю. Аналіз значення семантичних компонентів дендронімів є надзвичайно важливим для лексичної семантики, бо саме у цей спосіб можна визначити ступінь подібності й відмінності між словами лексико-семантичного класу (ЛСК) „Назви деревних рослин”.

У мовознавстві сему (з грецької *sema* – знак) визначають як „мікрокомпонент, який характеризує окремий бік предмета номінації або відношення до нього” [5: 43], „мінімальну, граничну одиницю плану змісту”, яка реалізується, „компонент семема – елементарного значення слова (ЛСВ слова)” [8: 437], „мінімальну семантичну одиницю двосторонніх мовних знаків – морфем і слів, елементарне лексичне чи граматичне

\* © Д. Лісничий, 2006